

Zichzelf als moreel gastmens

Jan Bransen, Radboud Universiteit

Maureen Sie schreef een weloverwogen, breed uitwaaierende en omzichtig meanderende hermeneutische fenomenologie van de rol die sociale categorisatie speelt in de levensvorm die wij – met name sinds de opkomst van de sociale media – als taalgemeenschap realiseren. Daarbij pleit zij voor meer symmetrie en ziet in speelsheid een attitude die ons kan helpen de scheve verhoudingen te corrigeren die maar al te vaak al dan niet bedoeld het effect zijn van sociale categorisatie. De titel die Sie haar stuk meegeeft is een omkering van de titel van een beroemde studie van die andere hermeneutische fenomenoloog: Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*. Sie hoopt dat speelsheid een rol kan spelen in het herkennen van de ander als onszelf ‘achter de stereotypen’. Ze hoopt dat we overeenkomsten zullen zien tussen het geploeter van de ander en onze eigen worsteling verstandig om te gaan met de woorden die we nodig denken te hebben om onszelf een houding en een plaats te geven in de woelige baren van deze laat-moderne tijd. En ik weet niet of Sie dit heeft bedoeld, maar in haar pleidooi – meer mijn woord dan het hare – herken ik mijzelf. Dat ik daarbij andere woorden gebruik ligt natuurlijk voor de hand, want ook ik ben voor haar een ander. Omdat ik voor haar vooral een nogal naaste ander ben, ben ik wel een beetje bang dat we in dezelfde bubbel zitten en dat het nog maar de vraag is of we onszelf zullen herkennen in de ander als die ander daadwerkelijk een ‘@Nδ3®’ is. Wat dat betreft is het ook wel veelzeggend dat Sie het in haar titel niet over ‘zichzelf’ heeft, maar over “onzelf”. Welke eerste persoon meervoud bedoelt ze? Namens wie spreekt zij?

De woorden die ik gebruik om wat mij betreft hetzelfde te zeggen als Sie zijn ‘verticaal denken’ en het trio ‘gastvrijheid’, ‘improvisatie’ en ‘vertrouwen’. Ik bespreek deze begrippen uitgebreid in mijn recente boek *En nu? De mens als bedreigde diersoort*¹ en zal

hier slechts kort schetsen hoe deze begrippen licht kunnen werpen op wat Sie bedoelt met 'symmetrie' en 'speelsheid'.

Sie betoogt dat het onontkoombaar is dat wij in onze omgang met elkaar aandacht hebben voor de verschillende groepen waartoe wij behoren, maar dat die aandacht bij zou moeten dragen aan het verminderen van de negatieve rol die dat groepslidmaatschap speelt in onze omgang. Ik betoog dat het daarvoor nodig is dat we ons bevrijden van het verticale denken, dat wil zeggen, van de vooronderstelling dat het maatschappelijk speelveld een ladder is, dat iedereen zich hoger of lager op die ladder bevindt en dat het de bedoeling is om hoger te klimmen. Ons huidige onderwijsbestel is doordrenkt van dit verticale denken. Daardoor zijn onze jongeren volkomen vertrouwd geraakt met het idee dat het maatschappelijk leven om klimmen draait en dat scheve verhoudingen, om de woorden van Sie te gebruiken, volstrekt normaal zijn.

Maar ook al zijn we gewend geraakt aan de ladder-metafoor, Sie laat duidelijk zien wat de nadelen van scheve verhoudingen zijn en vanuit mijn kritiek op het verticale denken kan ik daar nog twee redenen aan toevoegen. Het meest voor de hand liggende bezwaar is dat het verticale denken een vanzelfsprekende hiërarchie impliceert, waardoor neerkijken en opkijken tekenend worden voor iedere sociale interactie. Dit sluit naadloos aan bij de door Sie besproken ervaring van Maria Lugones, die als kind geleerd heeft om arrogant waar te nemen, om anderen met haar blik te kleineren, wat zij vervolgens als gekleurde vrouw zelf ondergaat in de arrogante blik van de Angelsaksische vrouwen om haar heen. Sie's pleidooi voor symmetrie is een poging deze hiërarchische interpretatie van sociale interactie af te zwakken. Omdat veel van onze interactie ontwikkelingsgericht is, ook als we daar niet zo expliciet mee bezig zijn, moeten we het verticale denken vervolgens ook afwijzen omdat het de veelvormigheid van menselijke ontwikkeling reduceert tot een eendimensionale klimpartij op de maatschappelijke ladder. Deze ontwikkelingsdimensie krijgt naar mijn mening iets te weinig nadruk in de analyse van Sie. Ook al zijn er zo af en toe verwijzingen naar ons vermogen bestaande verhoudingen te veranderen, lijkt Sie toch vooral te werken met wat zij beschouwt als een min of meer gegeven, overgeleverde ordening.

Ondanks de ondertitel is de verdienste van het artikel van Sie niet zozeer gelegen in de onderbouwing van haar voorstel zich speels te verzetten tegen ongerechtvaardigde scheve verhoudingen. Die verdienste ligt veeleer in de genuanceerde fenomenologie van onze veelvormige omgang met sociale categorisatie, die zowel voor- als nadelen heeft en die

niet afgeschaft of uitgebannen kan worden. Daarom presenteert ze haar concluderende opmerkingen over het belang van symmetrie ook als een korte reflectie en suggereert – want veel meer is het niet – een alternatief dat kracht put uit speelsheid. Als ik dit focusartikel samen met Sie had mogen schrijven, waren we hopelijk tot een meer evenwichtige verdeling van het aantal woorden gekomen. Van de 11.000 woorden besteedt Sie er 9.000 aan de eerste drie beschrijvende paragrafen en nog geen 2.000 aan de laatste betogende paragraaf. Mijn verdeling zou omgekeerd geweest zijn, wat vermoedelijk ook een ongewenste eenzijdigheid met zich mee zou hebben gebracht. Vandaar dat we samen wellicht tot een eerlijke verdeling van tweemaal 5.500 woorden gekomen zouden zijn, wat ons meer ruimte had gegeven om een stevig verhaal neer te zetten over de rol van speelsheid.

Dat verhaal zou bij mij draaien om de interventies van wat ik morele gastmensen² noem, mensen die zich niet bekommeren om fatsoen, maar wel om gastvrijheid. Morele gastmensen – en al een jaar of vijftien zie ik in Paul de Leeuw een prototype³ – combineren op een ongemakkelijke manier hoffelijkheid met onfatsoenlijkheid. Morele gastmensen hebben enerzijds op hoffelijke wijze aandacht voor anderen en geven hen volop de ruimte om hun eigen ding te doen, maar nemen anderzijds op een onfatsoenlijke manier alle ruimte in beslag om die naar eigen inzicht en in een andere vorm ter beschikking te stellen van allen die in een scenario van de partij zijn. Dit hoffelijke onfatsoen is bij nader inzien minder vreemd dan het kan lijken, met name kan lijken voor hen die vanuit een geprivilegieerde positie meenden te weten in welk scenario zij zich bevinden en wat hun in dat scenario te doen staat. Morele gastmensen ondermijnen, om het zo te zeggen, de machtsverhoudingen die impliciet bekrachtigd worden door oud gedrag om ruimte te maken voor wat zij menen dat noodzakelijk nieuw gedrag is. Morele gastmensen introduceren een nieuw moreel kompas, een kompas dat nog niet geijkt is en dat in ieder geval niet geijkt is op principes die door welke partij dan ook als onontkoombaar legitiem worden voorondersteld. De ontwapenende en ruimhartig liefdevolle blik van Maria Lugones in reactie op de arrogante blik waarmee Angelsaksische vrouwen haar benaderen, kan beschouwd worden als een ontregelende interventie van een moreel gastmens. Die Angelsaksische vrouwen zullen op zoek moeten naar een nieuw moreel ijkpunt omdat hun verticale duiding van de relatie door de blik van Lugones volstrekt onderuit is gehaald. Hun gedrag zal daardoor noodzakelijkerwijs een improviserend en explorerend karakter krijgen.

De interventie van de morele gastmens dwingt allen het script actief te gaan herschrijven, op de tast, maar ook in de veilige handen van de morele gastmens. Een moreel gastmens slaat als het ware het script uit de handen van alle betrokkenen, maar geeft hun tegelijkertijd in ruil daarvoor een pen en een leeg storyboard én het vertrouwen dat zij er met elkaar een goed scenario van zullen weten te maken. Het scenario waarin wij ons aanvankelijk bevinden wordt door de morele gastmens radicaal om zeep geholpen – de rollen die wij dachten te spelen zijn niet langer beschikbaar. Wij treffen onszelf op een podium aan zonder script, in de handen van een morele gastmens die de regiefunctie op een paradoxale manier opeist, namelijk door van ons te verwachten dat we meeschrijven aan het script. Terwijl het scenario zich ontvouwt, wordt van ons verwacht dat we een nieuwe rol leren spelen en dat wil zeggen dat we in het hier en nu aandachtig aanwezig moeten zijn, als personage én acteur, dat we oog hebben voor ieders verwachtingen en voor ieders behoeften en dat we de verantwoordelijkheid nemen om het scenario zich in een goede richting te laten ontwikkelen. Dat kunnen we niet alleen. Dat doen we samen, met zijn allen.

Het voorbeeld van Lugones spreekt wat dit betreft boekdelen. De rol van arrogante waarnemer is immers na haar interventie gewoon niet meer beschikbaar. Ook al leek het script zich aanvankelijk hermetisch en dogmatisch te sluiten zodat er nog maar één manier leek te zijn waarop de omgang tussen de betrokken vrouwen behoort te verlopen, toch bleek Lugones de kunst te verstaan om mogelijkheden te blijven zien. Als moreel gastmens heeft zij het script met haar liefdevolle blik opengeboken en de betrokkenen gastvrijheid gegeven. De morele gastmens dwingt haar gasten te beseffen dat ze vrij zijn, dat ze allemaal kunnen improviseren omdat ze allemaal om kunnen gaan met rolafstand, dat wil zeggen, met de afstand die op kan treden zodra onze verwachtingen ten aanzien van onze eigen rol totaal niet meer in overeenstemming is met de verwachtingen van anderen. Wie ons dag na dag dankzij ons adaptieve vermogen ziet overleven, zal zich realiseren dat ons improvisatietalent tot veel in staat is. Ook al zetten we het meestal in om ons aan te passen aan onze omgeving, kunnen we het evengoed inzetten om onze leefomgeving te veranderen, haar aan te passen aan wat volgens ons – of wellicht in eerste instantie alleen nog maar volgens een morele gastmens – denkbaar is.

Gastvrijheid en improvisatie – of, in de woorden van Sie: symmetrie en speelsheid – komen echter niet ver zonder vertrouwen. Dat is wat mij betreft de factor die het meest opvallend afwezig is in Sie's fenomenologie van sociale categorisatie. Als sociale categorieën

fundamenteel sociale constructen zijn – houvast biedende, reële bijproducten van onze talige omgang met elkaar – dan is duurzaam wederzijds begrip cruciaal voor succesvolle interactie. Dat geldt voor zoiets onbenulligs en kortstondigs als het op onproblematische wijze passeren van elkaar in een winkelstraat, maar ook voor zoiets veeleisends en langdurigs als het samenwerken aan een megaproject, zoals, bijvoorbeeld, de renovatie van de Afsluitdijk. En het geldt ook voor een nog veel ongrijpbaarder uitdaging als het leren omgaan met de klimaatcrisis, het zorgen voor toekomstige generaties, of het samenleven in een overbevolkte, platte, natte, Europese delta.

Zeker sinds de opkomst van de sociale media hebben we ons wederzijdse vertrouwen zien uithollen, en het is dan ook vooral het aanzwellend institutionele wantrouwen dat de negatieve rol van sociale categorisatie zo groot en persistent heeft gemaakt. Dit is een complexe kwestie die natuurlijk niet afdoende behandeld kan worden in een kort commentaar, en zelfs die 5.500 woorden die ik in een gefantaseerde samenwerking met Maureen Sie van haar cadeau zou krijgen, zouden nauwelijks voldoende zijn om de rol van vertrouwen in sociale categorisatie adequaat aan de orde te stellen. Ik ga me er daarom simpelweg vanaf maken met een beroep op de wankelmoed van de lezers van het eerbiedwaardige ANTW: wantrouw de macht der gewoonte. Word een moreel gastmens!

¹ Jan Bransen, *En nu? De mens als bedreigde diersoort*. Leusden: ISVW Uitgevers, 2024.

² Hoewel ik in eerder werk (zie o.a. Jan Bransen, 'Beschaving zonder fatsoen', *Filosofie & Praktijk*, 30(5), 2009: 34-46) over de figuur van de morele gastheer spreek, wil ik de geslachtelijke connotatie van die term liever vermijden. Daarom gebruik ik hier het neologisme 'gastmens', een term die we zo hier en daar al tegenkomen en die Hanneke Groenteman naar voren heeft geschoven als de meest geschikte karakterisering van Raven van Dorst, de televisiepersoonlijkheid die in het programma *Boerderij Van Dorst* overtuigend veel gastvrijheid weet te creëren. Zie <https://www.bnnvara.nl/artikelen/hannekegroenteman-over-raven-van-dorst-de-ultieme-gastmens>, geraadpleegd op 3 oktober 2023.

³ Zie hoofdstuk 4 van Jan Bransen, *Word zelf filosoof*. Leusden: ISVW Uitgevers, 2014 [2010].